Békés Csaba

Opponensi vélemény

Vámos Péter: Magyar–kínai kapcsolatok, 1949–1989 című kötetéről

Vámos Péter, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa több évtizede kutatja a magyar–kínai kapcsolatok 1949–1989 közötti történetét, melynek során itthon és külföldön több könyvet, valamint nagy számú, folyóiratban vagy gyűjteményes kötetben közölt tanulmányt, forrásközlést jelentetett meg.

Az MTA doktora címre benyújtott, „Magyar–kínai kapcsolatok, 1949–1989" című kötete sajátos, ebben a kategóriában ritkán látott, de a szabályok szerint legitim műfajt képvisel: a doktori mű ez esetben egy vaskos dokumentum-kötet (864 oldal), amelyben a közreadott 180 dokumentumot egy kismonográfiának is beillő, mintegy 160 oldalas bevezető tanulmány előzi meg.

A dokumentum-kötet azonban maga is rendhagyó jellegű: ahogy azt a szerző rögtön az előszóban rögtön tisztázza, az csak a magyar levéltárak anyagára épül, noha a hasonló bilaterális kapcsolatokat bemutató művek, mint pl. a Borhi László által összeállított magyar—amerikai, vagy a Kecskés D. Gusztáv szerkesztette magyar–francia kötet az általános elvárásoknak megfelelően mindkét állam válogatott forrásait közlik[1]. Ez természetesen szakmai szempontból komoly gondot jelent, a szerző azonban meggyőző érveléssel tudja elfogadtatni ezt a sajátos helyzetet: a kínai archívumok anyaga, amely 2012-ig nagyon korlátozott mértékben, de valamennyire mégis kutatható volt, azóta lényegében elérhetetlen lett nem csak a külföldi, de a kínai kutatók számára is. Így belátható időn belül nincs rá remény, hogy érdemi kínai források felhasználásával lehessen bemutatni a két állam kapcsolatainak történetét. Vagyis ennek következtében vagy egyelőre teljesen lemondunk a téma feldolgozásáról, noha magyar oldalról a források teljes körűen rendelkezésre állnak, vagy vállaljuk, hogy a kínai források hiánya miatt a kapcsolatok bemutatása nem lesz kiegyensúlyozott. A felhasznált magyar levéltári iratok, így mindenekelőtt a Külügyminisztérium és az MSZMP dokumentumai szerencsére sok tekintetben kárpótolják az olvasót, mivel azok korántsem csupán a bilaterális viszonylatot mutatják be, hanem az egész szovjet blokk, s benne a birodalmi központ, Moszkva Kínával kapcsolatos politikájának vizsgálatára is kiválóan alkalmasak.

[1] Lásd: Borhi László (szerk.): Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2009; Kecskés D. Gusztáv (szerk.): Magyar–francia Kapcsolatok, 1945–1990: Források. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013.

Vámos Péter a bevezető tanulmányt és a dokumentumokat hat kronologikus fejezetbe rendezi, ahol a címek az egyes időszakok fő jellemzőit ragadják meg:
l. Ismerkedés, a kapcsolatok kereteinek kiépítése, 1949–1956, 2. Testvéri barátság szoros együttműködés, 1956–1959, 3. A viszony fokozatos megromlása, 1960–1969, 4. Lassú közeledés, kínai differenciálás, szoros szovjet ellenőrzés, 1969–1982, 5. A kapcsolatok rendezése, 1983–1988, 6. Az azonos társadalmi rendszeren alapuló együttműködés vége, 1989.

A listából kitűnik, hogy a hazai olvasókat talán leginkább érdeklő téma, Kína szerepe az 1956-os forradalom idején, nem szerepel a kötetben. A szerző ugyanis 2008-ban egy önálló kötetben tette közzé az erre vonatkozó kínai (!) iratokat (Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956). Vámos Péternek ugyanis egy 2006-os kutatóútján még sikerült megszerezni ezeket az éppen akkor kutathatóvá vált fontos dokumentumokat, amelyek azóta ismét elérhetetlenek lettek a halandók számára. Az logikus döntésnek tűnik, hogy az 1956-os iratokat ne közöljék újra ebben a kötetben, az viszont már nem érthető, hogy a bevezető tanulmány miért nem foglalja össze legalább tömören a kínai vezetésnek a magyar forradalommal kapcsolatos álláspontját, amit amúgy a szerző több más írásában megtett már itthon és külföldön egyaránt.
A kötetben ezért meg kell elégednünk az 1956 *utóéletéről* szóló érdekes forrásokkal, amelyekből az is kitűnik, hogy a kínai vezetés a megtorlások, és főleg a kivégzések tekintetében lényegesen visszafogottabb álláspontot képviselt a kádári vezetésnél, és még Dudás József felkelő parancsnok esetében sem tekintette azt kívánatosnak. Kádár Jánosra ugyanakkor kifejezetten pozitív és meghatározó hatással volt két korai kínai látogatása (1956 szeptember, 1957 szeptember–október), s ez a későbbi viharos időkben is befolyásolta Kínával kapcsolatos magatartását.
A szerző meggyőzően mutatja be, hogy a magyar–kínai kapcsolatok alakulása 1956 után lényegében mindvégig a szovjet–kínai viszony függvénye volt, még ha időnként voltak is hangsúlyeltolódások. Így a hatvanas években Kádár, ameddig lehetett, bizalmasan igyekezett Moszkvát türelemre inteni a szovjet–kínai vitában, és próbálta Pekinggel az államközi kapcsolatokat szinten tartani. Kifejezetten érdekes az az 1965 júliusi történet, amely szerint Nyers Rezső MSZMP KB titkár egy a budapesti kínai nagykövetnek tett, a kapcsolatok fejlesztését felvető kijelentése nyomán Pekingben abban kezdtek reménykedni, hogy Magyarország is a román példát fogja követni a Moszkvától való függetlenebb külpolitika folytatása terén (83–87). Noha valószínűleg csupán a kínaiak vágyvezérelt gondolkodását

tükrözi az eset, érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, hogy az új, és kezdetben Hruscsovnál jóval tapasztalatlanabbnak tekintett szovjet vezetéssel szemben ekkoriban nem voltak-e olyan elképzelései az MSZMP vezetőinek, hogy a Kínával való kapcsolatokban lehetne kevésbé szorosan követni a szovjet vonalat.

A szerző a magyar–kínai politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok alakulását részletesen ismerteti és elemzi, ám a hatvanas évek tárgyalásánál három olyan fontos eseményt is mellőz, amelyek a téma kevésbé mechanikusan történő megközelítése esetén biztosan nem kerülték volna el figyelmét, főleg, hogy ezek jól ismerhetők a szakirodalomból. Az első az 1963–1964-ben a szovjet blokk országok részére Moszkvában megtartott intenzív ideológiai egyeztetések története, amelyeknek motivációját egyértelműen az erősen megromlott szovjet–kínai viszony adta. (A témát Kalmár Melinda dolgozta fel *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990* c. nagy hatású nagymonográfiájában[2].) A második Kádár János 1964 novemberi közvetítési kísérlete a szovjet–kínai konfliktusban, amelyre a brezsnyevi vezetéssel való első találkozóján került sor. Mivel az SZKP és a KKP között a nemzetközi nyilvánosság előtt zajló több éves ideológiai vita után Peking váratlanul delegációt küldött Moszkvába a november 7-i ünnepségekre, Kádár felvetette, hogy feltétlenül ki kell használni ezt az alkalmat a nyílt polémia lezárására, mi több, válaszul szovjet delegáció Pekingbe küldését szorgalmazta. Másfelől viszont a kádári külpolitika pragmatikus jellege is megmutatkozott ezen a találkozón: a magyar párt vezetője sikeresen lebeszélte Brezsnyevet annak a kínai javaslatnak az elfogadásáról – amelyet eredetileg a szovjetek is támogattak –, hogy a november 7-i moszkvai ünnepségen minden delegáció vezetője mondjon beszédet. Ez esetben ugyanis Kádárnak nyilvánosan hitet kellett volna tenni az új szovjet vezetés mellett, így legalább implicit módon egyet kellett volna értenie Hruscsov leváltásával, miközben bizalmas moszkvai tárgyalásai során határozottan és élesen bírálta az új vezetést, mindenekelőtt a leváltás módja miatt.[3]

A harmadik kérdés a vietnami háború kezdetén, 1965–1966-ban folytatott titkos magyar közvetítési kísérlet története. Ugyanis a konfliktus egyik, és egyben meghatározó szerepet játszó, ám „láthatatlan" főszereplője éppen Kína volt. Miközben a magyar vezetés mindent megtett, hogy az észak-vietnami és az amerikai vezetéssel folytatott titkos tárgyalásai során

[2] Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Osiris Kiadó, 2014, 208–228.

[3] Lásd: Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991.* Budapest, Osiris Kiadó – MTA TK, 2019, 188–189.

elérje a konfliktus békés lezárását, Kína mindvégig a tárgyalások elutasítására buzdította az ekkorra már jórészt Peking befolyása alá került hanoi vezetést, így a közvetítési kísérlet végül nem vezethetett sikerre.[4]

A bevezető tanulmány egyik legérdekesebb része az 1967–1985 között működött „Interkit" működésének ismertetése (96–98, 104–106). Ennek keretében a blokk országok központi bizottságainak nemzetközi kérdésekkel foglalkozó képviselői, valamint Kína-szakértők a Kreml gondos felügyelete mellett és persze a legnagyobb titokban rendszeresen egyeztették álláspontjukat. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a szovjet blokkban ilyen szoros együttműködés és egyeztetési mechanizmus semmilyen más relációban sem működött, még az Egyesült Államok viszonylatában sem (104).

A hetvenes évek elejétől fokozatosan javuló államközi kapcsolatok a kétoldalú kereskedelmi forgalom jelentős (1971-ben pl. 23%-os) növekedését eredményezték. Ennek jelentőségét növelte, hogy a devizában szűkölködő Magyarország így olyan árukhoz jutott, amelyeket a nyugati piacon kellett volna beszerezni, közben pedig a szocialista országokba irányuló magyar gépexport egyharmadát Kína vette fel (109). A nyolcvanas évek eléjétől, amikor 1982-től a Szovjetunió is nyitott Kína felé, a magyar vezetés kifejezetten törekedett nemcsak az állami, hanem a pártkapcsolatok minél teljesebb helyreállítására is. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a kapcsolatok rendezése Kínával nem Gorbacsov eljöveteléhez kötődik, hanem már jóval előbb, Brezsnyev idején megindult. Magyarország kezdettől igyekezett kihasználni a kelet-közép-európai országok számára így megnyíló új lehetőségeket, ezért az 1984-es év nem csak a nyugati nyitás szempontjából volt kiemelkedő jelentőségű. Köztudott, hogy akkor egy év alatt három nyugat-európai kormányfő látogatott Budapestre (Thatcher, Craxi, Kohl), ráadásul éppen abból a három államból (Nagy-Britannia, Olaszország, NSZK), ahová az USA u.n. eurorakétákat telepített az előző évben, így Moszkvában fekete listán voltak. Kevésbé ismert viszont a Kína irányába történt nyitás egyenlege: az áttörést jelentő 1984-es évben Kínából egy miniszterelnök-helyettes és négy miniszer látogatott Magyarországra, míg innen Marjai József miniszterelnök-helyettes, két miniszter és Nyers Rezső vezetésével egy közgazdász delegáció utazott Pekingbe. Emellett Kínában magyar napokat rendeztek, Budapesten megnyílott a Szecsuan étterem a Gresham palotában, a két kormány pedig kulturális munkatervet írt alá.

[4] Lásd: Békés Csaba: A Kádár-korszak külpolitikája 1956–1968, *Rubicon,* 1998, No. 1. 19–22; Szőke Zoltán: Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975. *Századok,* 2010. 1. sz. 48–97; James G. Hershberg: Peace Probes and the Bombing Pause: Hungarian and Polish Diplomacy During the Vietnam War, December 1965–January 1966. *Journal of Cold War Studies*, Volume 5. Number 2, Spring 2003, 32–67. A tárgyalások dokumentumait lásd: a Cold War History Research Center honlapján (www.coldwar.hu) publikált öt e-dosszier-ben.

Ettől fogva dinamikusan fejlődtek az államközi kapcsolatok, 1987-ben pedig sor került a két kommunista párt kapcsolatainak teljes helyreállítására is: a kínai pártfőtitkár budapesti látogatását Kádár pekingi útja követte. A szerző kiemeli, hogy a kínai vezetés ebben az időszakban Magyarországot tartotta legkomolyabb potenciális partnerének a szovjet blokkban. Ezt a kitüntetett pozíciót nagyban erősítette az 1968-ban indított magyar gazdasági reform példája, amit az 1978-ban kezdődő kínai reformok során mindvégig fontos referenciának tekintettek, így a nyolcvanas évek végére a két ország között egyfajta, a reformérdekeltségre alapozott „különleges viszony" jött létre. Ma már ismerjük az MSZMP eredeti terveit az átalakulás kívánatos céljairól, így megkockáztathatjuk, hogy amennyiben a Szovjetunió 1988-tól küszöbönálló (de akkor a külvilág számára még nem látható) összeomlása miatt bekövetkezett rendszerváltás a régióban végül mégsem történik meg, és a szovjet birodalom fennmarad, a kilencvenes évekre Magyarországon is valamilyen a kínai modellhez hasonlatos, vegyes gazdaságon alapuló hibrid rendszer alakult volna ki.
1988–1989-re ugyanakkor a korábbi szövetségesi és ideológiai megfontolásokat radikálisan felülírta a gazdasági racionalitás. Ezt tükrözi a kifejezett újdonságnak tekinthető tajvani kapcsolat történetének feltárása, amikor is a nehéz gazdasági helyzetben lévő magyar vezetés a dél-koreai modellt követve jelentős devizabetéteknek az MNB-ben való elhelyezéséhez kötötte a gazdasági és politikai kapcsolatok felvételét. Ez a szovjet blokkban elsőként megvalósított kapcsolatfelvétel a dél-koreaihoz hasonlóan már a „kvázi semlegesség" külpolitikája eredményének tekinthető – teszi hozzá az opponens.

A továbbiakban rátérek a doktori mű egyes megállapításaival kapcsolatos kritikai megjegyzéseim ismertetésére.
Az 51. oldalon azt olvassuk, hogy Kína értékelése az 1956-os magyar forradalomról megegyezett az MSZMP IKB 1956 decemberi határozatában foglaltakkal. Csupán néhány sorral lejjebb viszont megtudjuk, hogy Peking szerint a forradalom okai között „a nemzetközi imperializmus játszotta a fő és döntő szerepet." Az MSZMP által elfogadott hírhedt 4 fő ok között ugyanakkor ez a tétel valójában az utolsóként szerepelt.
A szerző szinte az 1980-as évek végéig terjedően gyakran használja a „csatlós" ország elnevezést a szovjet blokk tagjaira (99, 104, 113, 114, 130, 147, 151, 152). Ez az ötvenes évekre vonatkozóan alapvetően elfogadható, de a hatvanas évek elejétől nem tartom helyesnek a terminus a használatát, mivel ekkortól Moszkva és szövetségesi viszonya jelentősen átalakult. Ennek következtében egy fokozatosan kibontakozó emancipációs folyamat ment végbe, amelynek következtében egy korlátozott értelemben vett partneri viszony jött létre közöttük. A

nyugati szakirodalomban ugyan időnként, bár egyre ritkábban, még előfordul ez a terminus a későbbi időszakra vonatkozóan is, de jellemző, hogy a nyugati országok belső bizalmas kormányzati kommunikációjában a realitásokat elismerve, a hatvanas évektől már általában tartózkodtak ettől.

A 102. oldalon a szerző a javuló kínai–amerikai viszony illusztrálásaként megemlíti Nixon 1972-es pekingi útját és az 1979-es diplomáciai kapcsolatfelvételt, de nem szól a mindezt lehetővé tevő, és Peking számára legfontosabb eseményről: 1971-ben a KNK az USA kezdeményezésére átvehette Tajvan helyét az ENSZ Biztonsági Tanácsában, s így a Kínai Népköztársaság a testület állandó tagja lett.

Ugyancsak a 102. oldalon, majd később is számos alkalommal, a szerző a keleti blokk nem-szovjet országairól mint „az öt kelet-közép-európai állam”-ról ír. Ennek háttere, hogy a hatvanas évek végétől Moszkva valóban gyakran Románia nélkül egyeztetett a legkülönbözőbb ügyekben, ez azonban a szövegből nem derül ki, Románia „hiányára” és sajátos szerepére a szovjet blokkban a szöveg még egy rövid magyarázat erejéig sem tér ki.

A 104. oldalon arról értesülünk, hogy 1969-ben a KKP IX. kongresszusára egy olyan távirat érkezett, amely a „magyar marxista-leninisták” nevében üdvözölte a tanácskozást. Érdemes lett volna utána nézni a dolognak az MSZMP vezető szerveinek irataiban, hiszen valószínűleg a hazai maoista csoportok akciójáról lehet szó, ám a távirat tényénél többet a szövegből nem tudunk meg.

A 111. oldalon az áll, hogy Nixon 1972-es kínai látogatása után a két ország között a szovjetellenességen alapuló partneri viszony jött létre, s így „a hidegháborús szembenállás megszűnt.” (…) „A felek megállapodtak abban, hogy igyekeznek megakadályozni minden ’hegemonista törekvést’, kapcsolataikat a békés egymás mellett élés alapelvei szerint, egymás szuverenitásának és területi integritásának szem előtt tartásával alakítják.” Ezzel szemben a helyzet az, hogy mivel a hidegháborús nemzetközi rendszer 1945 és 1991 között mindvégig fennállt, a „hidegháborús szembenállás” egyszerűen nem tudott megszűnni a hetvenes évek elején. Ezekben az években a Szovjetunió és az USA között is számos, hasonló alapelveken nyugvó nagy jelentőségű bilaterális egyezmény született, ám ez nem jelentette a hidegháborús szembenállás végét. Ráadásul maga szerző írja, hogy csupán egy évtizeddel később, 1982-ben olyan új kínai külpolitikai doktrína született, amely szerint „az Egyesült Államok és a Szovjetunió stratégiai szempontból azonos szinte ért el, és a két szuperhatalom egyforma hegemonista fenyegetést jelent a világra” (138–139).

A 113. oldalon szerepel „a magyar reformfolyamat leállása” kitétel. Ez a hazai jelenkortörténeti szakirodalomban máig gyakran használt megállapítás azonban téves: az 1970-es évek elején

szovjet nyomásra valóban jelentősen módosítani kellett az 1968-as gazdasági reform feltételein, ám ez egyáltalán nem jelentette a reform leállítását. A reform legfőbb elemei érvényben maradtak, majd a 1970-es évek végétől (vagyis csupán néhány évvel később) újult erővel folytatódott a folyamat.

A 119. oldalon azt olvassuk, hogy „ A szovjetek két olyan évfordulóról kívántak megemlékezni, amelyek az 1920-as évekre emlékeztettek, amikor Kína még nem tért le a szocializmus Moszkva által helyesnek ítélt útjáról." Itt a szerző nyilvánvalóan Kína helyett Kínai Kommunista Pártot akart írni, hiszen az ekkor még nem volt hatalmon.

A 125. oldalon a szerző megállapítja, hogy Magyarországon „a reformlépéseknek nem volt részletesen kidolgozott, egységes elméleti alapja." Ez távol áll az igazságtól, a reform előkészületei valójában már 1955-ben megkezdődtek, majd 1964-ben párthatározat született róla, így több éves széleskörű és intenzív szakértői egyeztetés előzte meg az Új Gazdasági Mechanizmus 1968-as bevezetését. Minderre vonatkozóan ma már bőséges szakirodalom áll rendelkezésre.[5]

A 128. oldalon szerepel, hogy az 1979-es afganisztáni szovjet invázió elleni retorzióként Carter elnök bejelentette, hogy „az USA nem vesz részt a moszkvai olimpián". A szovjetek számára ez önmagában is kellemetlen lett volna, de az amerikai elnök nemcsak ennyit tett, hanem előbb megpróbálta elérni, hogy ne Moszkvában legyen az esemény, majd pedig határozottan felszólította a nyugati világ országait, hogy ők is bojkottálják az olimpiát. Ennek a kérésnek több, mint ötven ország eleget is tett.

A 128. oldalon a szerző azt írja, hogy „az Egyesült Államok 'csillagháborús' programként ismertté vált gyors ütemű fegyverkezésbe kezdett". Valójában itt két különböző dologról van szó. Az SDI, azaz az űrben elhelyezett, lézertechnikával működő rakétavédelmi rendszer létrehozását célzó program 1983-ban valóban beindult, ám az mindvégig csak kísérleti fázisban maradt, és így nem is emésztett fel jelentős forrásokat. Ezzel párhuzamosan viszont szintén megindult az USA-ban és egyúttal a NATO-ban is a hagyományos fegyverzetek nagyszabású korszerűsítési programja, ami valóban jelentős költséggel járt.

[5] Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985 I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1985, 340–343; Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1988; Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990, Osiris Kiadó, 2014, 89–105.

Mindezekkel együtt megállapítható, hogy a kötet jelentős mértékben gazdagítja a Magyarország, illetve a szovjet blokk második világháború utáni nemzetközi kapcsolatainak történetével foglalkozó irodalmat, a mű egyben a tudományos kutatásban és a felsőoktatásban is kiválóan hasznosítható. A Vámos Péter által benyújtott doktori mű megfelel az MTA doktori követelményeinek, ezért a mű nyilvános vitára bocsátását támogatom.

Békés Csaba, az MTA doktora
Kutatóprofesszor,
Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Politikatudományi Intézet
Egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem

Budapest, 2022. szeptember 23.